

Faiq ƏLƏKBƏRLİ,
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi, fə.l.ü.f.d., dosent

Hazi

Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərindən Məhəmməd Hadi isə insan, dünya və təkamül məsələsində bir qədər fərqli yol tutmuşdu. O, dünyada gedən dəyişiklikləri ibtidadan aliyə doğru hesab etsə də, ancaq bu "ibtida"nın özünün nisbi olduğunu yaxşı anlamışdır. Əslində Yer kürəsi ilə bağlı "ibtida"dan "ali"yə doğru hərəkətin, dəyişmənin özü zaman zaman fərqli olmuşdur, buradakı təkamül, ya da sıçrayış prosesləri, böyük ehtimalla yalnız daxildən qaynaqlanmamış, onun "qonşular"ın da burada müəyyən rolu olmuşdur. Maraqlıdır ki, Yer kürəsindəki dəyişikliklər, xüsusən "ibtida"dan "ali"yə doğru gedən yolda baş verənlərin təkamüldən çox, sıçrayışla izahlarında səmavi dinlər önə çıxır və Yaradan ideyası aktualıq kəsb edir. Sıçrayış prosesində Yaradan ideyasının aktuallığı isə "qonşular"ın (Yer kürəsinin də yer aldığı Ulduzlar sistemindəki digər ulduzlar nəzərdə tutulur) da, burada "əməy"ni gündəmə gətirir. Hər halda səmavi dinlərdə də Yaradan Yer kürəsindəki bəşəriyyətə qayda-qanunlarını "Göy'dən, Kainatdan mələkləri vasitəsilə çatdırır. Bu zaman istisna etmək olmaz ki, digər "qonşu" ulduzlarda sivilizasiyalar var və "mələklər", ya da digər şüurlu varlıqlar onlardan birində, ya da bir neçəsində məskunlaşmışlar.

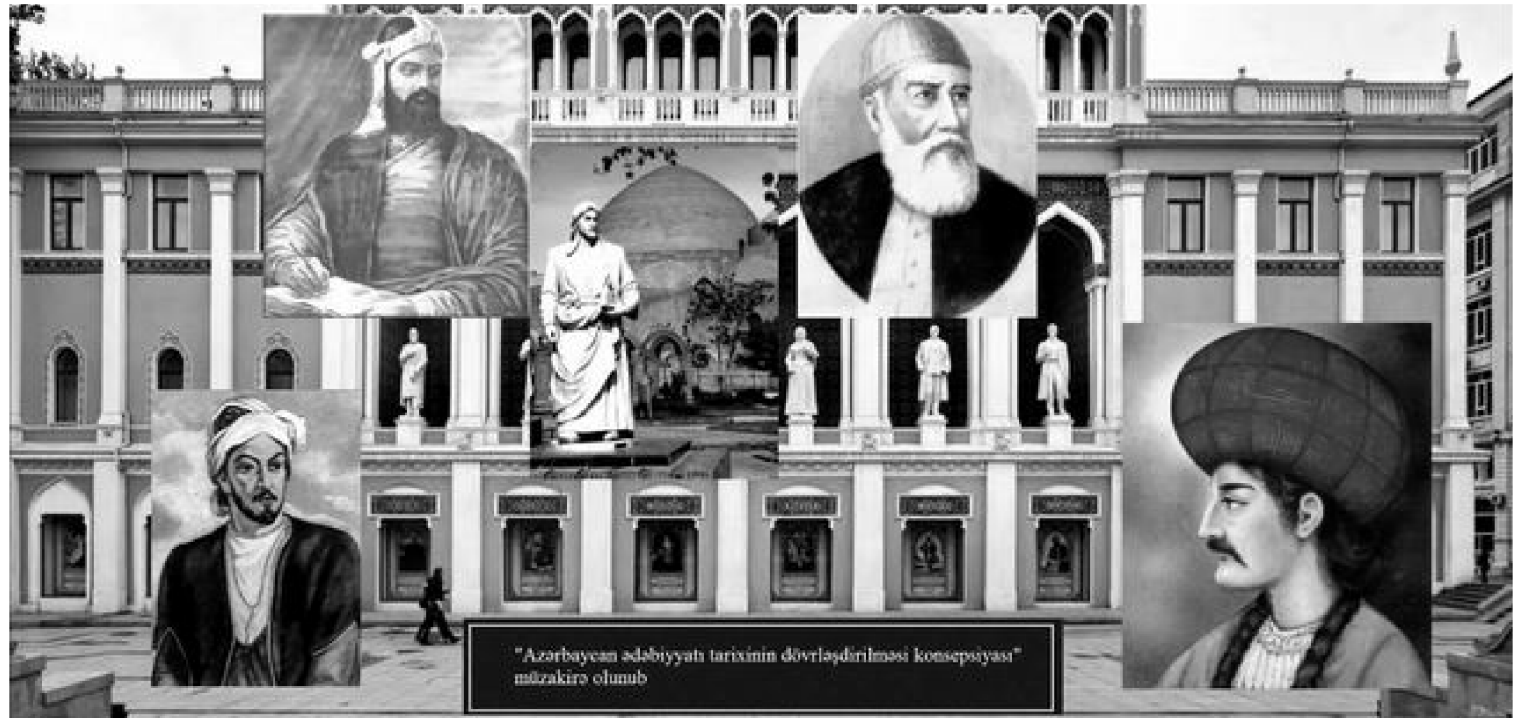
Ancaq Yer kürəsində gedən hadisələri, prosesləri təkamüllə izah etsək, o zaman Yaradan ideyası arxa plana keçir və burada "ibtida"dan "ali"yə yüksəlmə dövrü olaraq təbiətin, cəmiyyətin öz daxili qanunauyğunluqları ilə izah olunur. Burada cismani və mənəvi nə varsa Yer kürəsinin daxili qanunauyğunluğu kimi təkamül vasitəsilə "tərəqqi"dən "tənəzzül", "tənəzzül"dən "tərəqqi"yə, "ibtida"dan "ali"yə, "ali"dən "ibtida"ya doğru durmadan baş verməkdədir. Hadi yazırdı:

Diriləcək arzusu ölür, öldükdə millətlər, inanmışdır buna dünyadakı əhli-həqiqətlər. Önlər, öldürənlər həp bu məqsədlə mübarizdir, Bu qanuni-təbiətdir, bütün aləmdə barizdir.[3, s.244]

Hadi digər tərəfdən də iddia edir ki, inkişaf ancaq irəliləyir, geri dönməzdir, yeni hər şey "ibtida"-dan "ali"yə, sadədən mürəkkəbə doğru getməkdədir. Ancaq Yer kürəsinin "ibtida"dan "ali"yə doğru hərəkətinin özü cəmiyyətlərə görə deyildir. Hər halda ayrı-ayrı cəmiyyətlər eyni dövrdə "ibtida"dan "ali"yə doğru getməmişdir və indi də aşağı-yuxarı getmir. Burada iki məsləni fərqləndirmək lazım gəlir. Birincisi, ümumilikdə Yer kürəsinin "ibtida"dan "ali"yə, ikincisi ayrı-ayrı cəmiyyətlərin, sivilizasiyaların "ibtida"dan "ali"yə doğru inkişafıdır. Bu heç də eyni məsələ deyildir və ola da bilməz. Hər halda Hadi özü də "ibtida"dan "ali"yə doğru hərəkəti bir tərəfdən dünyəvi olaraq, digər tərəfdən islam dini çərçivəsində izah etməyə çalışmışdır. O, bu məsələni dünyəvi şəkildə qiymətləndirməyə çalışarkən dini dünyəgörüsdən, o cümlədən idealizmdən kənara çıxır, müsəlman olaraq ələ aldığı zaman isə islam fəlsəfəsi əsasında idealist mövqə tuturdu.

Bu ikisinin arasında tərəddüd edən Hadi hərəkət və inkişaf konsepsiyasını əsasən Qurani-Kərim fəlsəfəsi ilə izah etməyə çalışsa da,[4, s.72] bununla yanaşı qeyri-ixtiyari "dünyəvi" misallar gətirir. Bu zaman məlum olur ki, insan Adəmdən deyil heyvandan insana çevrilmiş, ancaq heç zaman "heyvani xislət"indən tam uzaqlaşmamış, bunun nəticəsində də insanlıq tarixi müharibələr, cinayətlər tarixidir. Çünki insan nə qədər "heyvan xisləti"ndən uzaqlaşsın saflaşsın, mərifətləşmə istəyərsə də, əsasən bunlar faydasız olmuşdur. O, yazırdı:

Azərbaycan türk mütəfəkkirləri insan və dünyanın təkamülü haqqında

Ucalmışsan göyə, amma hələ süflitəbiətsən, Gözəl yollar qayırmışsan və ləkin bitəriqətsən, İşıqlı şəhərlər yapdın, özün məğlubi-zülmətsən, Deyirsən mərifət lazım, özün timsali vəhşətsən, Sədaqətdən vurusan dəm, yalançı bisədaqətsən, Dilləndən düşməyirkən həqq, pərəstişkari-qüvvətsən, Bu xassiyət ki var səndə, inan ki, nasəadətsən.

Hadinin burada nəzərdə tutduğu insan Yaradana məxsus insan deyil, bu insan Yer kürəsinin, təbiətin məhsuludur. Deməli, şairin fəlsəfi dünyagörüşündə insana münasibətdə ikilik var; bir tərəfdə heyvandan insana çevrilən təbiətin yaratdığı insan, digər tərəfdə səmavi dinlərdə ortaya qoyulan Yaradanın yaratdığı Adəmdən törəmiş insan. Bizcə, Hadinin daha çox tənqid etdiyi Təbiətə məxsus insandır, çünki Yaradanın yaratdığı insanda o, Allahın zərərsini görür. Ancaq maraqlıdır ki, o, bir tərəfdən insanın Allah tərəfindən yaradıldığını inanmaqla yanaşı, ancaq darvinistlərin düşüncəsindən çıxış edərək 40 milyon il bundan əvvəl təkamül yoluyla insanın balıqdan quruda yaşayan heyvana, daha sonra da heyvandan insana çevrildiyini yazırdı.

İnsan, dünya və təkamül məsələsində Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Hüseyin Cavid belə qənaətə gəlirdi ki, yüksək dəyərlərə sahib insan, cəmiyyət arzu edənlər dini əfsanələri bir kənara qoyub bu dünyanın özündə məscidləri, kilsələri, sinaqoqları məktəblərə, kitabxanalara çevirməlidir. Onun fikrincə, yalnız mərifətli, bilikli bir cəmiyyətdə cənnəti yaratmaq; şərəf və qürurla yaşamaq mümkündür[5, s.157]. Əlbəttə, Cavidin bu dediklərində xeyli dərəcədə həqiqət olmaqla yanaşı, elmlə, biliklə yeni maariflənməklə hər şeyin öz həllini tapacağına ümid etmək də doğru deyil. Biz bunu, maariflənməmiş "sovet cəmiyyəti"ndə də gördük. Deməli, əsas problemi yalnız hərf tənqidə, ya da müxtəlif kitablardan müxtəlif biliklər almaqla həll etmək çox zordur. Bu, yəni bütün cəmiyyəti

...Əvət, insan olursa insanlar, Şübhəsiz, parlayıb da vicdanlar Sevgi nuriə kainatı bəzər, Bıraqlı kını, qurt qoyunla gəzər. Bəli... Ta əskidən böyük başlar Sülh üçün uğraşmışlar. Çıqaraq hər bə qarşı ürfə, Əbədi sülh içində buldu şəfa. Kimi "qan-qan!" deyib də çıldıraraq, Sülh düşmənlə, işə mərəq. [5, s.160]

Bir sözlə, Cavidin təbrincə desək, "insan olursa insanlar" kainatda sevgi, ədalətlik, bərabərlik hökm sürür. Bu isə heç bir zaman olmamışdır, bu gün də gerçək deyil və görünən odur ki, gələcəkdə də olmayacaq. Ən yaxşı halda ayrı-ayrı cəmiyyətlərdə bu olmuşdur, indi də bəzi cəmiyyətlərdə az-çox var, gələcəkdə də hansısa toplumlarda olacaqdır, deyə bilərik. Ancaq yəni də Cavid ümid edir ki, ağıl insa-

Çünki insanın zəkası var, ancaq bu zəkayı hansı məqsədə xidmət etməsi məsələsi də istisna olunmamalıdır. Cavid yazırdı:

İnsan yonulmuş bir heyvan olsa da, Endirilməz hiçə ondakı zəka. O yalnız düşünməz, düşündürür də, Hər gün beynində bir yıldırım çaqar, Dilsə bir anda bir cihan yıqar. İnsan pak tuhafdır, o hər şey yapar, Onda yaşatmaq da, yaşatmaq da var. "Yaşatmam, yaşanm" deyən səfillər Qan içən vəhşilər yolunu izlər. Sən nə mələksən, nə də bir qaplansın: Nə gülsün, nə dikən... yalnız insansın. Çalış, parla, yüksəl! Unutma ancaq, Yaşamaq bir haqsa, yaşatmaq da haql. [5, s.195]

Beləliklə, Cavidə görə, ağıllı insan həyat və ölümün mənasını vaxtında anlamalı, heç bir şeydə ifrata varmamalıdır. Bir sözlə, insan

yəni hərf tanıyıb maariflənməsi ən yaxşı halda, insanlıq yolunda gediləcək yolun başlanğıcı ola bilər. Ancaq işin çox çətin olanı insanlıq fəlsəfəsinin bütün insanlar tərəfindən qəbul edilməsidir. Yəni müharibə yox sülh olsun, şər deyil xeyir olsun, nifrət deyil sevgi olsun deməklə, insanlıq fəlsəfəsi olmur. Çünki insanlıq fəlsəfəsinin özü elə bütün

nin rəhbəri olsa, nə zaman müharibə, nə zaman sülh etməyin yerini bilse insanlıq qalib gələcək. Başqa sözlə, qüvvəti ağıl ilə idarə etməklə digər yalançı, zərərli ideyaları aradan qaldırmaq mümkündür. O, yazırdı:

Bən derim: 'Həpsi laf, inanma saqın!

bilməlidir ki, bəzən yaşamaq kimi, ölmək də xoşbəxtlikdir. Sadəcə, hər bir şeydə anlam olmalıdır. Cavidə görə, insan ancaq böyük bir eşq üçün hər şeyi gözə ala bilər. Bunun üçün insan ali bir idealın daşıyıcısı olmalı, nəfsinə xor baxan qəhrəman olmalıdır. Cavid yazırdı:

Hadi digər tərəfdən də iddia edir ki, inkişaf ancaq irəliləyir, geri dönməzdir, yəni hər şey "ibtida"dan "ali"yə, sadədən mürəkkəbə doğru getməkdədir. Ancaq Yer kürəsinin "ibtida"dan "ali"yə doğru hərəkətinin özü cəmiyyətlərə görə deyildir. Hər halda ayrı-ayrı cəmiyyətlər eyni dövrdə "ibtida"dan "ali"yə doğru getməmişdir və indi də aşağı-yuxarı getmir. Burada iki məsləni fərqləndirmək lazım gəlir. Birincisi, ümumilikdə Yer kürəsinin "ibtida"dan "ali"yə, ikincisi ayrı-ayrı cəmiyyətlərin, sivilizasiyaların "ibtida"dan "ali"yə doğru inkişafıdır. Bu heç də eyni məsələ deyildir və ola da bilməz. Hər halda Hadi özü də "ibtida"dan "ali"yə doğru hərəkəti bir tərəfdən dünyəvi olaraq, digər tərəfdən islam dini çərçivəsində izah etməyə çalışmışdır.

bunları: sülh üçün savaşağı, sevgi üçün nifrəti öldürməyi, xeyir üçün şəri dəf etməyi tələb edir. Bu zaman da məlum olur ki, insanlar da, cəmiyyətlər də Tanrılarından, dinlərdən, Ədalətli cəmiyyətdən, Demokratiyadan, Sosializmdən çıxış edərək bu ikili mübarizələrdə məhz özünün doğru yolda olduğunu iddia edirlər. Cavidə bu cür ziddiyyətləri göstərərək, bir çox hallarda sülh dəyənlərin əslində müharibə üçün, müharibə dəyənlərin isə əslində sülh üçün çalışmaları kimi qəribəlikləri ifadə etmişdir. Cavid yazırdı:

Rəhbər olsun da qüvvətin, ağıl. Yeri gəldikdə sülh üçün çabala, Öylə yer var ki, hərbi alqışla. Quzu gördümmü sev, o, kın bilməz; Canavar qarşı gəlsə parçala, əz. Qüvvət üstündə varsa əqli-səlim, Sana kainat olur təslim". [5, s.161]

Cavidə görə, ağıllı insan üçün önəmli olan "yaşatmaq" ideyasıdır, "yaşatmaq" yox. Onun fikrincə, insanın yonulmuş heyvan, meymun hesab olunmasında müəyyən həqiqət payı olsa da, ancaq bunu tam eyniləşdirmək də doğru deyil.

'Ölüm də xoş...' dedim, qapılma hissa, Böyük bir eşq üçün lazım gəlsə, Nəfsinə xor baxan bir qəhrəman ol, Haqq çin başından keçən insan ol! 'El için ağlayan göz kor' olsa da, İnanma, arqadaş! O, boş bir səda! Xayır, xudkəm olub sapma dar yola, Həp el için ağla, el için sazla! Ağla demək - çarpış, vuruş deməkdir, Ağlamaq insana miskinlik verir. Bir eyilik yapsan ıssız yurduna, Haq da, həqiqət də göz önündədir, Yer altında deyil, yer üstündədir. Bəxtiyarsan, əgər çəkdiyən amək Cihan sərgisinə versə bir çiçək. [5, s.212]